TANULMÁNY

A magyar agrárgazdaság versenyesélyei és stratégiai dilemmái

Udovecz Gábor – Popp József – Potori Norbert

Kulcsszavak: versenyképesség, termékpályák, jövőkép, stratégia.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Szerzői kollektívánk az AKI 2007/7. számú tanulmányában (Alkalmazkodási kényszerben a magyar mezőgazdaság) megállapította, hogy a magyar agrárgazdaság viszonylag nagy kilengésekkel ugyan, de kényszerpályán sodródik, és kibocsátásának volumenét 2013-ig csak 6%-kal képes növelni, azt is torz szerkezetben. A behatárolt mozgástérben a mezőgazdaságból származó jövedelmek reálértéke – szintén túlzott ágazati aránytalanságokkal – legfeljebb a 2006. évi szinten marad. Rámutattunk azonban arra is, hogy ez a kedvezőtlen prognózis nem fátum, még módosítható, hiszen az adottságok alapján kínálkozik egy dinamikusabb fejlődési pálya is, amelyen a termelés volumene mintegy 25%-kal, a vállalkozói jövedelmek reálértéke pedig akár 50%-kal bővülhet.

Egy évvel később az agrárszereplők (értelmiség, gazdálkodók, feldolgozók) úgy vélték – de a statisztikai adatok is azt tükrözik –, hogy a magyar agrárgazdaság továbbra is strukturális feszültségekkel terhes, gyenge versenyképességgel jellemezhető pályán vergődik. A természeti és humán erőforrások kihasználtsága elmarad a lehetségestől. Bizonyosra vehető, hogy a nemzetközi (és főleg az európai) versenyben a spontán folyamatok, a beavatkozásoktól torzított piacok önszabályozó mechanizmusai nem hozzák meg a számunkra elfogadható eredményeket. Az élelmezés-, energia- és környezetbiztonság hármas prioritása által meghatározott erőtérben új, tudatos és harmonizált alkalmazkodási stratégia szükséges! Az alkalmazkodási „parancs", az intellektuális kihívás nem pusztán agrárérdek, nem pusztán agrárfeladat! Versenyképes mezőgazdaság ma már nem képzelhető el versenyképes feldolgozás, kereskedelem, oktatás-kutatás, innováció és versenyképes intézményrendszer nélkül.[1]

AZ AGRÁRSZEREPLŐK HORIZONTÁLIS DIAGNÓZISA

A gyenge versenyképesség okait több mint 70, többnyire meghatározó hazai és külföldi mezőgazdasági, élelmiszer-ipari és kereskedelmi vállalkozásnál, szervezetnél tett tanulmányút és több száz vezető szakemberrel folytatott őszinte szakmai párbeszéd során ismertük meg, azonosítottuk be. Hosszú a lista!

A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar problémái alapvetően nem a mezőgazdasági termelés vagy élelmiszer-előállítás specifikus jellemzőiből adódnak, hanem *horizontális jellegűek*. Az ország

[1] A versenyesélyek javításának lehetőségei a főbb termékpályákon című, a Magyar Agrárkamarával közösen készített tanulmány (AKI, 2008/7. sz.) lényegi összefoglalója.

versenyképességi problémái néhány területen különösen kirívóak. Mindenekelőtt adózási rendszerének a megítélése a gazdasági szereplők részéről drámaian rossz. A fogyasztás és a munka adóztatása a nyugat-európai átlagnál is lényegesen magasabb nálunk. A magas élőmunka-költségek illegális vagy „fél-illegális" foglalkoztatásra ösztönöznek. A magas adók a közszolgáltatások gyengébb minőségével párosulnak: a jogalkalmazásról, az egészségügyről, de mindenekelőtt a szegénység, illetve az esélyegyenlőtlenségek csökkentésére hivatott szociálpolitikáról alkotott vélemények különösen negatívak. Emellett jelentős versenyképességi hátrányt mutat a hazai oktatás és képzés legtöbb indikátora, de az innovációban is jelentős a lemaradás.

Elemzés tárgya lehet az egyéni és társas vállalkozások, az élelmiszer-ipari cégek, a felsőoktatási és tanácsadó szervezetek menedzsment-szemlélete a globalizáció és a likviditás biztosítása szempontjából. A kutatás eredményei alapján célszerű felülvizsgálni *az oktatás és a szaktanácsadás súlypontjait* (pl. meg kell vizsgálni, hogy Lengyelország e téren miért eredményesebb). A várhatóan szűkös költségvetési források ésszerű felhasználása érdekében szükség van a termelési hatékonyság, vidéki népességmegtartó erő, természet- és környezetvédelem hármas cél egymás közötti prioritásának felülvizsgálatára.

A gazdasági és jogi környezet változásai kiszámíthatatlanok. A folytonos változás és a transzparencia hiánya elriasztja a külföldi tőkét. Elemző közgazdászok szerint a *feketegazdaság* GDP-hez viszonyított aránya Magyarországon 20-30%, míg a fejlett EU-tagállamokban 7-8% között valószínűsíthető. Tapasztalatok szerint a rejtett gazdaság olyan országokban burjánzik, ahol magasabb az adóteher, gyengébb a törvényes biztonság, áthatóbb a korrupció, tartós és széles körű a munkanélküliség. Az adórendszer átláthatatlansága mindenekelőtt a kisebb vállalkozások adózási morálját rontja. Az illegális gazdasági tevékenység különösen a viszonylag kis jövedelmű, kifejezetten mezőgazdasági jellegű térségeket jellemzi. A feketegazdaság nehezíti a termékpályákon az integrációt, a koncentrációt, az érdekek hatékony képviseletét és érvényesítését. Mivel a feketegazdaságban jövedelmezőbb bármely tevékenység, „üzletileg" nem éri meg a legális gazdasághoz (pl. egy termelői értékesítő szervezethez vagy termelői csoporthoz) csatlakozni. Termelőink egy jelentős része ezért (is) szervezetlen és nem vesz igénybe szaktanácsadást, ami komoly versenyhátrányt okoz. Noha a munkanélküliség országos probléma, legális keretek között az érdektelenség, a motiváció hiánya miatt egyre nehezebb a mezőgazdaságban a kézimunka-igény kielégítése – legalábbis törvényes keretek között. Emiatt egykor jövedelmező ágazatok zsugorodnak össze, tűnnek el, a kevésbé fejlett kistérségek, települések még inkább leszakadnak. Ezzel függ össze, hogy az agrárgazdaságnak egyre tetemesebb többletkiadást jelent *a vagyonőrzés és -védelem*.

Magyarországon a vállalkozások terhei aránytalanul magasak. Ezeknek csak harmada-negyede ered az uniós kötelezettségekből, nagyobb részét a magyar szabályozási és államigazgatási környezet generálja. Míg a vállalkozásokat és a polgárokat bármilyen késedelem vagy adminisztratív pontatlanság esetében példásan megbüntetik, saját működésükben a különböző állami hivatalok sokszor nem tartják be a határidőket és az előírt eljárási rendet. Törvényben kellene szabályozni, hogy a kötelességét nem teljesítő hivatal viseli az okozott késedelem hátrányait, és a hivatali késlekedés esetén az ügyfél (polgár, vállalkozás, intézmény) által benyújtott kérelmeket automatikusan elfogadottnak kell tekinteni.

Az adóhatóság munkájával szemben gyakori panasz, hogy az ellenőrzések során

rendszerint a legálisan működő vállalkozásokhoz szállnak ki, a kisebb ellenállás irányába mennek, oda, ahol láthatóan van mit elvenni, behajtani. Az ilyen ellenőrzési gyakorlat az adóbefolyást értelemszerűen sohasem növeli olyan mértékben, mint az elvárható.

A nemzetközi versenyképesség és fenntarthatóság (környezetvédelem, kőolajár stb.) szempontjából egyre fontosabb szerepe lesz *a szállításnak, hűtésnek és a logisztika egyéb területeinek*. A koncentráció, a specializáció, a feldolgozás és a kereskedelem regionalizációja Magyarországon a jövőben még erősebben érvényesül, és erre fel kell készülni. Az élelmiszer-biztonságot és a tisztességes verseny elveit sértő behozatal akadályozása mellett sokkal többet szükséges tenni a nemzetközi versenyképesség javításáért! Magyarország többnyire nem képes reálisan megítélni saját versenyképességét, piaci pozícióinak várható alakulását.

Az európai és tengerentúli élelmiszeripari nagyvállalatok tevékenységüket – piacszerzési céllal – az anyaországon kívülre is áthelyezték/áthelyezik, Európában a határok e tekintetben (is) folyamatosan veszítenek jelentőségükből. A magyar élelmiszer-gazdaság szükségszerűen betagozódik a regionális „munkamegosztásba"; a szakosodás és a vezető cégek globális terjeszkedése elkerülhetetlen. *A legfőbb kérdés: továbbra is elsősorban alapanyagtermelő vagy inkább nagyobb hozzáadott értékű termékeket előállító ország leszünk?*

Magyarország kis fogyasztói piacnak számít. A fontosabb termékek esetében az élelmiszer-ipari vállalkozások (magyar cégek és külföldiek helyi érdekeltségei, leányai egyaránt) nemzetközi mércével kisméretűek, termelésükkel döntő részt a belpiaci igények kielégítésére kényszerülnek, esetleg ez a „szereposztásuk". A magyar tulajdonú vállalkozások igyekeznek piaci részesedésüket megőrizni, tevékenységüket a tőkehiány, a heterogén korösszetételű technológia, a szerény innováció, a csekély volumen, az elsősorban réspiaci termékek előállítása stb. miatt csak kevesen tudják bővíteni. Az exportorientált élelmiszer-ipari termelés kivonult az országból vagy felhagyott/felhagy a termeléssel (a több tagállamban is működő nemzetközi vállalatcsoportok a kedvezőbb és kiszámíthatóbb gazdasági és jogi környezetű térségekbe helyezik át a gyártást), és egyelőre úgy tűnik, *nem lesz vezető szerepük a regionális élelmiszer-termelésben* (eltekintve a szántóföldi nyersanyagoktól). Sőt, középtávon – a jelenlegi tulajdonosi szerkezettel – a pozíciók megtartása is kérdéses.

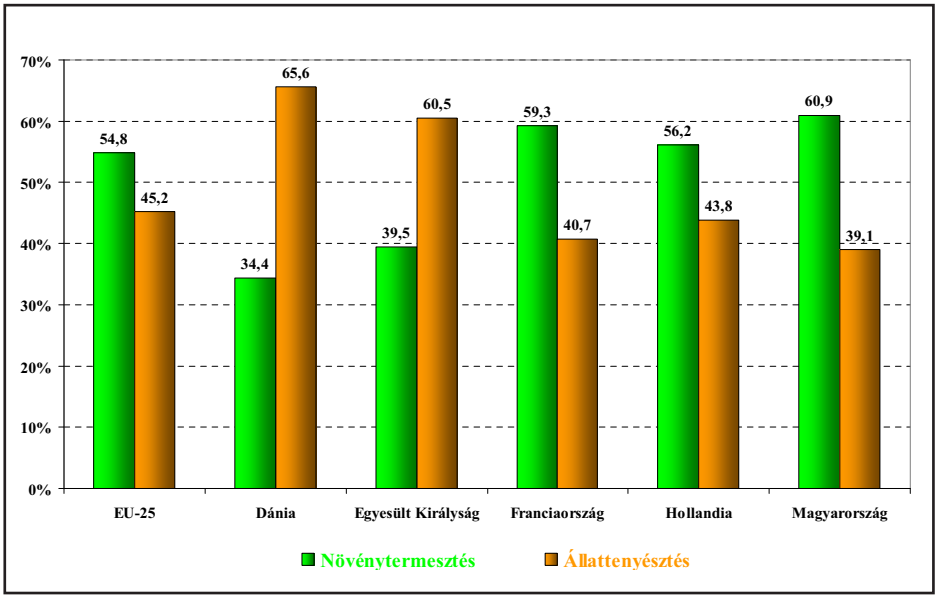
Magyarországon az agrárpolitika gyakorlatilag „támogatáspolitika", amelynek célja az elérhető uniós források maximális lehívása és minél szélesebb körben történő terítése. A magyar agrártámogatási rendszer gyakran felesleges gépberuházásokra ösztönöz. Nem alakultak ki hatékony módszerek a pályázatokban „beígért" pozitív hatások ellenőrzésére, a felelőtlen döntések megelőzésére!

A vidékfejlesztési támogatások a beruházások és fejlesztések legfontosabb forrásai a következő években. A fejlesztési támogatások lehívása azonban elmarad a várakozásoktól, különösen az állattartók részéről, hiszen az akut tőkehiány, a drága hitelek, a piaci körülmények és kilátások, továbbá a támogatások feltételeként előírt *termelési kötelezettség* sokéves fenntartása a szereplők döntő többségét nem serkenti modernizációra. A vidékfejlesztés újragondolására, a források tengelyek közötti átcsoportosítására azonban 2013-ig nincsen esély.

A magyar élelmiszer-ipari vállalatok fejlesztési és beruházási hajlandósága, illetve képessége nemzetközi összehasonlításban alacsony. Az igazán tőkeerős és megfelelő technológiával rendelkező cégek jelentős arányban külföldi befekte-

1. ábra

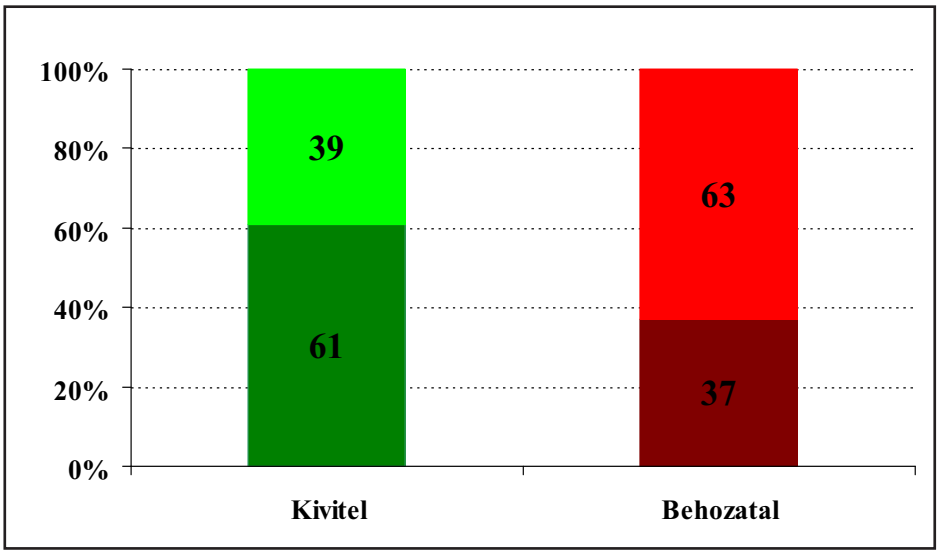
A növénytermesztés és az állattenyésztés aránya a kibocsátásból 2006-ban

Forrás: EUROSTAT

2. ábra

Eltérő feldolgozottság a kivitelben és a behozatalban (2007. év)

Forrás: KSH

tők tulajdonában vannak, multinacionális cégek leányvállalataiként működnek. A multinacionális vállalatcsoportokon belül a K+F feladatok a tagok között szétoszthatók. A valóban innovatív új terméket gyakran az anyavállalat fejleszti és gyártja, a leányvállalatok jobb esetben díj ellenében az eljárást veszik át, gyakrabban a készterméket közvetlenül importálja a kereskedelem. A középvállalatok rendszerint tőkeszegények, kutatásra, fejlesztésre kevés forrásuk marad. A termékpaletta gyakran túlságosan széles, a gyártható mennyiség kevés, ami a fejlesztéseket jelentősen drágítja. A helyzetet súlyosbítja, hogy a szakiskolák felszámolásának, a szakképzés és a piac eltávolodásának következménye az egyre inkább érzékelhető szakemberhiány a magyar élelmiszer-gazdaságban. Tény, hogy a szakképzett munkaerő számára ez a pálya egyelőre nem kínál vonzó jövőt.

A TERMÉKPÁLYA-SZEREPLŐK ÖNKRITIKUS DIAGNÓZISA

Magyarországon *a baromfiágazatban a tartástechnológia elmarad a genetika optimális kihasználásához szükséges színvonaltól.* A fejlesztésekhez (pl. teljes körű automatizálás) azonban nem áll rendelkezésre elegendő forrás, ráadásul az idegen tőke kamatterhe rendkívül magas. A hazai állomány szalmonella-fertőzöttsége mind humán, mind állat-egészségügyi szempontból lényeges: a legsürgetőbb feladat az istállók padozatának cseréje és megfelelő szigetelésű álmennyezetek kiépítése, továbbá mentes naposcsibék telepítése és hőkezelt takarmányok használata lenne. Sajnálatos tény, hogy az ágazatban a lopáskár komoly költségtényező. Az istállók kialakításánál figyelembe kell venni, hogy az őrzés minél egyszerűbben megoldható legyen.

A hazai baromfihús-előállítás visszaeséséhez az uniós tartási követelmények és állat-egészségügyi előírások folyamatos szigorítása is hozzájárult. A háztáji baromfitartás eltűnése után megszűnt a közepes méretű gazdaságok jelentős része, így ma kevés számú nagytermelő irányítja a piacot. Az elaprózott feldolgozói struktúra miatt a következő években számos vállalkozás bezárhat. Komoly pénzügyi befektetés és/vagy pénzügyi tartalékok híján nem fognak megvalósulni a nemzetközi versenyképességet javító fejlesztések. A még döntően magyar tulajdonban lévő baromfifeldolgozók egy részének megszűnésével a termékpálya külföldi tőke bevonásával újraszerveződhet. A tojólétszám csökkenése ellenére Magyarország hozzávetőleg önellátó étkezési tojásból. Problémát a külföldről behozott tojás okoz. Számos tagország Magyarországon vezeti le tojásfeleslegét. Mivel gyorsan romló áruról van szó, már 1-2% többlet is felboríthatja a piacot.

A késztermék-értékesítésben az üzletláncok dominálnak, szerepük a friss hús eladásában folyamatosan nő. A nagyobb feldolgozók helyzetét többek között az illegálisan működő üzemek árversenye nehezíti. A feketegazdaság komoly méreteket ölt a baromfiszektorban is, jelenléte gátolja a koncentrációt. A kis vágóhidak az illegális alapanyagot drágábban (számla nélkül) szerzik be, mint a nagy feldolgozók, de olcsóbban értékesítik az élelmiszerláncoknak. A nagyobb feldolgozóknak célszerű lenne értékesítési csoportokat létrehozniuk, noha ennek alapvető akadálya, hogy a kölcsönös bizalmatlanság miatt még hétköznapi szinten sincs közöttük hajlandóság az együttműködésre és információcserére. Emellett azon új és régi tagállamokból, ahol a magas árszinten eladható mellfilére van igény, az olcsó comb és szárny folyamatosan áramlik más tagállamokba, közöttük Magyarországra.

A hazai víziszárnyas-fogyasztást elsősorban a vásárlók árérzékenysége korlátozza. A fiatalabb korosztály számára a víziszárnyasok magas kalória- és zsírtartalmuk miatt sem vonzóak. Az ágazatban

a legfőbb gondot a szigorodó állatvédelmi szabályok okozzák, ami az utóbbi időben bizonytalanná tette a hízott áru termelését. Az elhíresült *Négy Mancs* osztrák állatvédő szervezet lejáró kampányában a kacsa- és libamáj feldolgozása során keletkező darabolt termékek kerültek a célkeresztbe, azok, amelyek komoly konkurenciát jelentenek a német piaci szereplők számára. Az akció következményeként a legnagyobb hazai tömöttáru-termelő üzem átmenetileg leállította hízottáru-vonalait. A legnagyobb felvásárló kiszállása bizonytalanná tette a hízottszárnyas-tenyésztésben érdekelt gazdálkodók megélhetését.

A termékpálya szereplői a tartástechnológiát nem tartják megfelelőnek. A pályázatok kiírásánál a döntéshozók nem részesítették előnyben az épületek korszerűsítését, az elavult istállók a szigorodó állat-egészségügyi követelményeknek nem képesek megfelelni. A pályázati rendszernek a felújított zártrendszerű telepek kialakítását és a hagyományos tenyésztés visszaszorítását kellene elősegítenie. A hatékonyság szempontjából nagyon előnyös a víziszárnyas-termékpályán megvalósult vertikális integráció. A pecsenye- és húsáru-feldolgozásban az egyes feldolgozók mögött álló külföldi tőke sokat segít a hazai és nyugat-európai vágóhidak, feldolgozók közötti különbségek enyhítésében. Probléma, hogy az egycsatornás értékesítés és a tőkehiány miatt a termelők erősen kiszolgáltatottak a vágóhidaknak.

A fejlett sertéstartással rendelkező nyugat-európai országokkal szemben Magyarországon nem specializálódtak a gazdaságok, holott más tartástechnológiát igényel a tenyészállat és mást a hízósertés. Üzemi szerkezetükre egyaránt jellemző a koncentráltság és a szétaprózottság. A sertéstartók döntő része termőföld hiányában kiszolgáltatott, mivel nem képes megtermelni a megfelelő mennyiségű takarmányt és biztonságosan elhelyezni a keletkezett hígtrágyát. A hatályos hazai földtörvény nem teszi lehetővé az önálló állattartó telepek földhöz jutását, a földtulajdon és -használat nagymértékben elszakadt az állattartástól. A hatékonyságban legsúlyosabb gondok a kisebb szaporulat, a lassú tömeggyarapodás és gyenge takarmányhasznosítás, a hosszú hizlalási idő, az elnyújtott kocaforgó, valamint a jelentős élőmunka-ráfordítás. Modern telep nélkül nem érdemes magas értékű genetikával foglalkozni. A megoldást a zöld- vagy barnamezős beruházások jelentenék, vagy átmenetileg a korábbi hizlaldák pihentetése, fertőtlenítése a betelepítés előtt.

A hazai sertéshústermelők földrajzi, gazdaság- és társadalom-politikai okok miatt sem tudják felvenni a versenyt a fejlett sertéshústermelő országokkal. Magyarország földrajzi fekvése miatt a fehérjeforrások beszerzése és a sertéshús harmadik országokba irányuló kivitele a magasabb szállítási költségek miatt egyaránt jelentősen drágább, mint versenytársainknál. A fűtési, hűtési költségek is magasabbak, mint pl. Dániában, Brazíliában, ahol kisebb a hőmérséklet ingadozása. Megnőtt az állattartó telepeken a vagyon elleni bűncselekmények száma, ezért az őrzés-védés megszervezése szintén növeli a termelési költségeket. További problémát jelent a hazai sertéstartók számára az idegen tőke magas kamata (14-16%), a szervezetlen termékpálya, a szaktanácsadás hiánya.

Magyarországon nemzetközi összehasonlításban igen magasak az állattetemek megsemmisítésének díjtételei. Az állami tulajdonú ATEV monopolhelyzetéből eredően „piacmeghatározó" az állati hulladékok megsemmisítésében. Az indokolatlanul magas hatósági húsvizsgálati díjtételek pedig arra engednek következtetni, hogy a hatósági laboratóriumok nem versenyképesek. Ugyanakkor a sertéstenyésztők nem választhatnak az akkreditált laboratóriumok közül. Az elmúlt években különböző támogatási jogcímeken túlélésre

adott sokmilliárdos támogatások a problémákat nem oldották meg, azok újratermelődtek. A beruházási támogatások lehívása is kritikus, mert az önerő hiánya, a hitelpiaci válsággal párosulva, a saját forrás megteremtését jelentősen megnehezíti.

Ma Magyarországon a továbbfeldolgozást végző cégek jövedelempozíciója stabilabb, míg a sertésvágás és -darabolás általában veszteséges. Várhatóan hosszabb távon is inkább a készítménygyártás hoz hasznot, ezért aki a sertésvágás és -darabolásban kíván piacon maradni, annak komoly erőfeszítéseket szükséges tennie a hatékonyság javítására. Az áfa 20%-ra emelését követően a húsiparban egyre többen kerülik el az adófizetést, a becslések szerint a tőkehúsok 25-35%-át feketén adják el. A visszaéléseket az áfa csökkentésével és/vagy a valódi adócsalók hatósági ellenőrzésének növelésével, a büntetések szigorításával lehetne visszaszorítani.

A csatlakozást követően a hazai tejtermelés visszaesett, ráadásul az állomány földrajzi elhelyezkedése nincs mindenhol összhangban a feldolgozói kapacitásokkal. A gazdaságok tehénállománya közösségi összehasonlításban koncentráltnak tekinthető. Tejtermelésünk költségszerkezetében leggyengébb pont a takarmányköltség. Bár az üzemek között nagy a szórás, a termelők többsége a takarmányhasznosításban, zöldtakarmány-felhasználásban elmarad a versenytársaktól. A munkabérköltség viszonylag magas szintje arra utal, hogy a szervezettségben, a munkatermelékenységben ugyancsak versenyhátrányban vannak. A tej és tejtermékek külkereskedelmében 2004 óta mind volumenben, mind értékben nettó importőri pozícióba kerültünk. Az importált tejtermékek a hazainál általában alacsonyabb áron kerülnek a boltok polcaira. Kérdés, hogy erős fogyasztóvédelemre van-e szükség, vagy inkább a hazai előírásokat (élelmiszerkönyv) kell enyhíteni versenyhátrányaink mérséklése érdekében? Az első esetben célszerű meggyőzni a fogyasztót a hazai termék jobb minőségéről, a másodikban pedig fel kell venni a versenyt az importált tömegtermékekkel – amire gyakorlatilag nincsen esély.

A kvótarendszer fokozatos kivezetése – az országos tejkvóta kihasználtsága alig éri el a 85%-ot – a hazai tejágazatot közvetetten érintheti, mivel a hatékonyan termelő tagállamok kerülhetnek előnybe a Magyarország számára fontos olasz piacon, így a lehetőségek szűkülhetnek, a hazai árak pedig még nyomottabbak lehetnek.

A koncentráció a feldolgozó vállalatok nagy száma ellenére viszonylag magas. A kapacitások kihasználtsága az elmúlt néhány évben iparági szinten valamelyest javult, de még mindig igen alacsony (becslések szerint alig 50%). Nagyfokú rugalmatlanság jellemzi a tejpiacot, sem a termelők, sem a feldolgozók nem tudnak elég gyorsan reagálni a piaci változásokra. A feldolgozóknak kapacitásaik jobb kihasználása érdekében együtt kellene működni, többek között ennek hiánya is rontja a versenyképességet. Míg korábban a piaci részarány növelése volt az uralkodó stratégia, mára az eredménynövelés vált a legfőbb célkitűzéssé, például profiltisztítás, illetve a kapacitások jobb kihasználása révén. A termékfejlesztés, új kiszerelések, modernebb csomagolás bevezetése szintén a vállalatok céljai közé tartozik. Ennek ellenére a termék-innovációban elmaradnak a versenytársaktól, a hazai piacot ma is a rendszerváltás előtti márkák uralják.

Az értékesítésben az üzletláncok a domináns szereplők, piaci stratégiájuk egyoldalúan fogyasztó-centrikus, árkövető magatartást folytatnak, kereskedelmi márkás termékeikkel gyengítik a feldolgozók pozícióit (a gyártói márkák bővülésére csak a nagyobb hozzáadott értékű termékeknél lehet számítani). A feldolgozók kettős présben vannak, a fogyasztókért való küzdelemben a kereskedelem leszorítja az árakat, a feldolgozók viszont egymással

és az exportpiaccal versenyeznek az alapanyagért és kapacitásaik jobb kihasználásáért. Ráadásul a hazai tejipar technológiai, hatékonysági szempontból lemaradt a versenytársaktól. Így a növekvő import hatására tovább csökkenhet a hazai feldolgozók piaci részesedése, ami elkerülhetetlenné teszi a cégek közötti szelekciót és valószínűsíti a külföldi tőke térnyerését.

Az állattenyésztés visszaszorulása miatt a gabonafélék hazai takarmánykereslete visszaesett, egyre inkább az egyéb ipari feldolgozás és az export jelenthet értékesítési lehetőséget. A magyar búzaexport-árualapot a homogenitás hiánya (túl széles fajtaválasztékra, inputok visszafogására, tételek keverésére visszavezethető minőségi eltérések) jellemzi, ezért kínálati piac esetén a versenytársak előnyben vannak. Egyre inkább számolni kell a hagyományos importőrökhöz nagy tételben, tonnánként legkevesebb 20-30 euró árelőnnyel érkező, standard minőségű konkurens áruval. Sajnos a magyar búzaexport ma már jellemzően takarmánycélra megy, csak jobb években szállítunk javító minőséget a környező országokba. A magas szállítási költségek miatt erős kínálati piac esetén Európában és a mediterrán térségben a kukoricával is csak alacsony árak mellett lehetnek versenyképesek. Az olajos magvak exportvolumene a hazai feldolgozóipar alapanyagigényétől függ, többek között a beharangozott új nyersolaj- (és esetleg biodízelgyártó) kapacitások megvalósulásától.

A kereskedők és feldolgozók megítélése szerint a szántóföldi növénytermelők a piaci történésekre, hírekre nem reagálnak kellő gyorsasággal és ésszerűséggel. A kockázatvállalási és -megosztási hajlandóság hiánya arra enged következtetni, hogy a termelők nem figyelik a piacot, nincsenek tisztában az aktuális folyamatokkal, és mivel könyvelési nyilvántartásuk felületes, gyakran nem az optimális gazdasági döntést hozzák meg egy adott piaci helyzetben. A kereskedők és a termelők viszonya nem problémamentes: míg a nagykereskedők némelyikénél már kialakult beszállítói kapcsolatokról és szerződéses fegyelemről beszélhetünk, addig a kiskereskedők, helyi felvásárlók és termelők kapcsolatáról nem mondható el ugyanez. E körben a szerződéses fegyelem kritikán aluli, nincs bizalmi kapcsolat.

A tengeri kikötőktől való elszigeteltségből eredő logisztikai hátrányt a vasúti áruszállítás csökkenő aránya tovább erősíti. A kereskedők fontosnak tartják a pályahasználati díjak csökkentését, a vasút munkájának megfelelő színvonalú szervezését, a berakó és szállítókapacitások bővítését, illetve a szolgáltatások minőségének javítását. A vasúti szállítmányozó cégek a gabonaszállítások időbeni ütemezését kifogásolják, és a visszfuvarok hiányával magyarázzák a magas költségeket. A termények belvízi szállítása sem zökkenőmentes, tekintettel a fedett rakodóhelyek és hajókapacitások hiányára, a gázlókra és szűkületekre, de legfőképp a vízszint szélsőséges ingadozására. A határ menti gabonakereskedelemben a feketepiac jelentősnek mondható, a termelés egy része nincs nyilvántartva, az áru számla nélkül mozog. Emiatt a nagykereskedőknek néhány jelentősebb piacról időszakonként le kell mondaniuk.

A szántóföldi növénytermelésben nagyon fontos a megfelelő fajtaválaszték és agrotechnika alkalmazása. A termelők gyakran elkövetik azt a hibát, hogy „sikerfajtákat" vetnek a korábbi esztendő tapasztalata alapján, holott a fajtákkal elérhető eredmények térségenként és évjáratonként nagy szórást mutatnak. Az alacsony felújítási arány és az utántermesztett vetőmag használata egyre inkább jellemző, amióta a támogatásoknak nem feltétele a fémzárolt vetőmag használata.

További gond, hogy kevés az öntözhető terület. A fentiekből kifolyólag a szélsőséges időjárás Magyarországon rendkí-

vül nagy hozamingadozásokat okoz. Tartósan alacsony felvásárlási árak esetén a gazdák nem képesek intenzív gazdálkodásra, mert a ráfordításokat (inputokat) nem lehet az értékesítéskor az árban érvényesíteni. Középtávon a felhasználás időszakos visszafogásával lehet számolni, a hullámzások miatt jelentős terméskiesés valószínűsíthető. A probléma súlyosságát fokozhatja, hogy több műtrágya-exportáló országban a belföldi termelők védelme érdekében exportvámokat vezettek be, mások állami programokat indítottak a műtrágyabeszerzések támogatására, valamint a 91/414/EKK irányelv tervezett változtatásai következtében az EU-ban engedélyezett növényvédő szerek köre drasztikusan leszűkülhet.

A gabonafeldolgozó szakágak egyike sincsen kedvező helyzetben, ami magában hordozza annak veszélyét, hogy alapanyag-termelőkké válnak. A hazai termelők kiszolgáltatottsága nőhet, a piac beszűkülhet, a hozzáadott érték külföldön realizálódhat (munkahelyeket exportálunk). A feldolgozóipar versenyesélyeit leginkább a kihasználatlan kapacitások, a gyenge műszaki színvonal, a feketegazdaság, a kereskedelmi láncok részéről az árakra gyakorolt nyomás és a szerződéses fegyelem hiánya rontja. A komoly szakértelem, a hatékony technológia és a szervezett logisztika alkalmazása jelenthet kiutat, a termékpalettának a magasabb hozzáadott értéket képviselő termékek irányába kellene elmozdulnia. Mivel a nyereségtermelő képesség csekély, elsősorban a külföldi tulajdonú cégeknél lehet beruházásokkal számolni.

A zöldség- és gyümölcstermelőknek komoly kihívást jelent a piaci igények gyors változása, az árak számottevő ingadozása, továbbá a hazainál olcsóbb importáru térnyerése. A kiszámíthatatlan időjárási jelenségek (aszály, kánikula vagy éppen csapadékbőség) miatt elcsúszhat a szezonkezdet, így a rövid szezonidőszak miatt „összeérik" a termés, ami gyakran piaci zavarokhoz vezet. Mindez visszavetette a zöldség- és gyümölcstermelési kedvet, így ma már a belső fogyasztás egyre nagyobb hányadát importból fedezik. A kivitel és behozatal egyenlege azonban még pozitív – ugyanakkor gyümölcsökből nettó importőrök vagyunk.

További probléma, hogy nincsen megfelelő volumenű, egységes minőségű árualap, mert nagyon sok fajtát termelnek elaprózott területeken (pl. Hajdú-Bihar megyében a 15-20 hektáros dinnyeültetvények eltűntek, ma a 0,5-5 hektáros területek a jellemzőek). Ahol nem működik a termelői értékesítő szervezet (tész), ott az értékesítés rendkívül szervezetlen, alig akad nagyobb felvásárló. A válogatásban és csomagolásban a kézimunkaerő hiányának következménye a rendkívül heterogén minőségű termékek értékesítése. Magyarországon a tészek színrelépése ellenére sem valósult meg a remélt koncentráció. A zöldség- és gyümölcsfélék értékesítéséből a tészek még ma is csak 15%-kal részesednek, az elvárt 30-40% helyett. A termelői összefogás a kertészeti ágazatokban gyenge, a gazdálkodók többsége ragaszkodik önállóságához és elképzeléseihez. Ezért a tészek nem tudnak egységes árualappal kilépni a piacra.

A kertészeti termelést Magyarországon két szélsőség jellemzi. A gazdálkodók egy része a tőkehiány miatt elmaradott, elavult módszerekkel termel, aminek következménye az alacsony terméshozam. Kialakult viszont egy olyan termelői kör, amely intenzív, szakszerű technológiát alkalmaz, rendelkezésére állnak a szükséges eszközök, terméshozamai pedig elérik az európai élvonalat.

A zöldségfélék hazai termésátlaga az EU-tagállamokéval összehasonlítva többnyire a középmezőnyben helyezkedik el, ami versenyhátrányt jelent. Szembetűnő a hozamok évenkénti hullámzása, ami többek között a szétaprózódott birtokszerke-

zetre, a technológiai eltérésekre, az öntözés hiányára vezethető vissza. Persze e tényezők az árutermelő gazdaságokban nem egyformán érvényesülnek, így az egyes zöldségfajok és üzemek eredményei között nagyok az eltérések.

A hazai zöldségtermelés termelési szintje várhatóan a közeljövőben is tartható lesz. A fedett (elsősorban a fóliával borított) felületek alatti hajtatásos termeléssel a tenyészidőszak széthúzható, a minőség javítható. A fűtés-hűtés magas költségei miatt azonban az ilyen termelési módok, sajnos, visszaszorulnak. A termálvízkincs a magyar zöldségtermelés fejlesztésének egyik tartaléka, a hatályos jogszabályi környezet azonban jelenleg nem kedvez a geotermikus energia hasznosításának.

A gyümölcsfélék termésátlaga a nyugat-európai vagy a hazai intenzív termelésben elért hozamok felét-harmadát teszi ki. Ennek okai az időjárás szélsőségei, az elöregedett ültetvények mellett az öntözés korlátozott lehetősége, a gyakran hiányos növényvédelem és tápanyag-utánpótlás stb. Az ágazatban az egyik legsúlyosabb gond a 20 évesnél idősebb ültetvények magas aránya, az elavult faj- és fajtaszerkezet. Az elmúlt évtizedekben meggondolatlan fejlesztések jellemezték a gyümölcságazatot. Állami támogatás mellett többnyire elaprózott ültetvények jöttek létre. Utólag szintén elhibázott lépésként értékelhető az ipari céllal telepített ültetvények támogatása (elegendő léalma keletkezik a sérült és étkezési célra át nem vett gyümölcsökből). A piacvesztés ellenére, a versenyképesség alakulásától függetlenül további ültetvények telepítésének támogatása élvez(ett) prioritást. Az idős és korszerűtlen ültetvények kiszámíthatatlan termése szinte évről évre piaci zavarokat okoz, ezért valamennyi gyümölcsfajnál gyorsítani kellene a kivágást, a termőalapok megújítását. A gyümölcstermelésben további gond a föld- és ültetvénytulajdon elkülönülése (bérelt területen saját ültetvény), ami hátráltatja a koncentrációt.

A hazai termelés sokkal kevesebb jó minőségű árut képes előállítani, mint amire fizetőképes kereslet lenne. A versenyképesség javításához a hatékonyság és a hozzáadott érték növelése, a vertikális integráció fejlesztése és *post-harvest* (tároló, hűtő, osztályozó, csomagoló) kapacitások kiépítése szükséges, ami egyébként elengedhetetlen a piaci zavarok leküzdéséhez. A gépek, eszközök és az alkalmazott technológia általában elavult. A hozambiztonságot az öntözéssel, a tudatos tápanyagellátással, az okszerű növényvédelemmel, valamint a korszerű fajtahasználattal lehet megteremteni. A számottevő vidéki munkanélküliség ellenére problémát jelent a kertészeti ágazatok magas kézimunka-igényének kielégítése a legális munkaügyi keretek, járulékterhek betartása mellett.

A hazai zöldségtermés több mint negyedét, a gyümölcsök kétharmadát *a konzerv- és hűtőipar* dolgozza fel. A konzervipar bevételének döntő hányada exportból származik, ugyanakkor a konzervgyárak többsége az utóbbi években veszteséges. A termékkínálat koncentrált, a csemegekukorica és a zöldborsó mellett nincsen egyéb jelentősebb mennyiségű tartósított termék. Ennek egyik oka, hogy a feldolgozóüzemek alapanyag-ellátása mindinkább nehézségekbe ütközik. Az ingadozó termésmennyiség és a magas felvásárlási árak miatt a legtöbb fagyasztóüzem az áruválaszték megtartása érdekében gyakran kényszerül külföldről árut vásárolni. Sok feldolgozóüzem hatékonyságát csökkentik a régi, nem megfelelően kialakított épületek, szűk raktárak, az elavult gépek és berendezések.

A TAPASZTALATOK ÉS A JÖVŐKÉP

Az elmúlt évtized legfőbb tanulsága az, hogy egy-egy nemzetgazdasági vertikum

versenyképessége önmagában csak hiányosan ítélhető meg. Az agrárgazdaság versenyképességét jórészt a termékpályák szakmai gyengeségei, másrészt az ország gazdasági-társadalmi állapota határozza meg, és nem elhanyagolható a tőlük független külvilág (világpiac) szerepe. Súlyos tapasztalat (nemcsak a miénk!), hogy a világpiac, az egységes európai piac nem old meg minden problémát, és főleg nem a hazai agrárgazdaság érdekei szerint! Létezik nemzeti, kollektív érdek, amelyet nemzeti, kollektív megoldásokkal szükséges segíteni! Ilyen hosszú távú érdek a vidéki munkalehetőségek megőrzése és az ország ellátása egészséges élelmiszerekkel. A jövőkép formálásakor, a döntést igénylő kérdések kimunkálásakor e meghatározó érdekekből és a múlt tapasztalataiból érdemes kiindulni.

Legjobb, ha saját házunk előtt kezdünk söpörni. Van leltárunk azon teendőkről, amelyek valamennyi termékpálya különböző fázisaiban definiálhatók. A lista hosszú: leromlott biológiai alapok, elavult technológiák, hiányos logisztikai rendszerek, közepes szakértelem, alacsony szintű együttműködés és szervezettség a termékpályák szereplői között stb. A múltban egyszerűen nem volt együttműködési kényszer, mert a kooperáció hiányából fakadó versenyképességi problémákat elfedték a folyamatos, tűzoltó jellegű állami intézkedések. Az integráció kérdésében nem a forma a meghatározó, hanem a közös cél: a kockázat minimalizálása és a hatékonyság javítása. A működőképes vertikális integráció hiánya a gyenge versenyképesség egyik meghatározó oka. A nemzetközi tapasztalatok alapján a folyamatosan változó gazdasági környezetben az integrált termékpálya-rendszerek sikeresebbek az egyéni gazdálkodásnál. Az integráció tehát méretgazdaságosság adta előnyök kihasználása mellett kockázatmegosztó és jövedelemelosztó rendszer is. Az együttműködést a szakmai szervezetek között is létre szükséges hozni, mert a szűkös anyagi és intellektuális forrás tükrében csak közös erővel lehet választ adni a szakmapolitikai kihívásokra (KAP-reform, WTO-tárgyalások, környezetvédelem, agrárköltségvetés, élelmiszer-kiskereskedelmi láncokkal való kapcsolat, állami intézményrendszer formálása stb.).

Az élelmiszeriparban kitörési lehetőséget a gondolkodásmód megváltoztatása jelenthet. Az utóbbi időszakban elsősorban a külső tényezők kényszerítő hatása változtatta meg a termékpálya szereplőinek magatartását. Mivel az önálló érdekfelismerés lassú folyamat, az együttműködést ösztönző szabályozási elemeket célszerű beépíteni a rendszerbe (pl. adókedvezmények). Szigetszerűen vannak is jó példák. Ezeknek azonban még nincs átütő erejük. Hiányzik a kezdősebesség, valamilyen szervező erő!

Léteznek viszont olyan jövőt érintő stratégiai kérdések is, amelyek alapos elemzést, egymáshoz közeledő vagy egységes nézeteket igényelnek. *Távlatos megoldásukhoz pedig eltökéltség, közhatalmi erő és nagyon sok pénz is szükséges*:

- Több, az agrárgazdaságban (és a világpiacon!) eredményes ország (Brazília, USA, Dánia) példája mutatja, hogy ugyan *a versenyképesség egyik feltétele az objektív természeti adottságok összessége, de a másik feltétele a szaktudás*, ami megszerezhető. Számos példával bizonyítható, hogy egy-egy hatékonysági mutató alakulása, az elérhető termelői árak, a piaci kapcsolatok stabilitása stb. mennyire közvetlenül az emberi tényezőn múlik! A szakképzés, a szaktanácsadás, a gyakorlatorientált kutatás, az együttműködés döntő tényezői a versenyképességnek. Más oldalról: a legújabb tanulmányunkhoz készített vállalati mélyinterjúk során maguk a vállalkozók is a gyenge innovációs készséget jelölték meg az egyik visszahúzó erőnek. Az oktatást, a kutatást át kell alakítani, az együttműködési hajlandóságot pedig tovább szükséges

ösztönözni! Úgy látszik, spontán módon e területen nincsen előrehaladás.

• *Növelni szükséges részesedésünket a hazai piacon!* Hiba volt az élelmiszer-kereskedelmet szinte feltétel nélkül átengedni az erőfölényben lévő multinacionális láncoknak. Nem tudatosították a hazai vásárlókban, illetve fogyasztókban, hogy az élelmiszer-vásárlás nem pusztán pénzkiadás, hanem egyben munkahelymegőrzés is. Meg kell találni a multinacionális láncokkal való együttélés számunkra előnyösebb formáit. Nyilvánvaló, hogy e törekvésben helye van a szigorú törvényi szabályozásnak, a szankcióknak is, de tartós eredmény a beszállítók versenyképességétől és a láncok anyaországaiban szokásos, kölcsönösen előnyös együttműködéstől remélhető. Nem szabad lezárni a láncokon kívüli élelmiszer-kereskedelem bővítésének lehetőségeit sem. Alaptalan élelmiszer-biztonsági követelményekkel nem célszerű akadályozni a direkt értékesítési formákat. Megfontolandó a biotermékek, a hungarikumok, illetve a különleges minőségű élelmiszerek forgalmazására országos és/vagy regionális magyar (termelői) élelmiszer-kereskedelmi lánc létrehozása, akár PPP-szervezésben!

• *A piaci részesedés megőrzésében kulcsszerepet játszik a hazai élelmiszeripar.* Ha tőkehiány, innovációs deficit okán nem képes lépést tartani az európai szinten szerveződő versenytársakkal, akkor már a kínálatból is hiányozni fognak az alapvető hazai élelmiszerek. Ez az ellátásban nem okoz gondot, de szűkíti a mezőgazdaság értékesítési és a vidék megélhetési lehetőségeit. Fejlesztési források szükségesek általában a kis- és középvállalatok megerősítéséhez, illetve az alapvető szakágazatokban egy-egy zászlóshajó „európai méretűvé" fejlesztésében. Jól szervezett, versenyképes mezőgazdaság nélkül nincs eredményes élelmiszeripar, de hatékony élelmiszeripar nélkül sincs versenyképes mezőgazdaság.

• *A megváltozott pénzügyi és gazdasági viszonyok között iránytűre van szükség a kívánatos ágazati arányok kérdésében. Kulcskérdés a gabonaügy.* Normális évjáratokban a magyar mezőgazdaság 16-17 millió tonna gabona előállítására képes. Viszonylag stabil piaca legfeljebb 10-11 millió tonnának van, tehát 5-7 millió tonna gazdaságos hasznosítása a tét. A lehetőségek:

= „Bőrben" eladni – ehhez az állattenyésztés fejlesztésére kell komplex programot kidolgozni és végrehajtani!

= Exportálni – ehhez jelentős logisztikai beruházásokra, mindenekelőtt a folyami hajózás és a vasúti szállítás fejlesztésére van szükség!

= Bioüzemanyag-gyártás – ehhez etanolüzemekre, stabil felvevőpiacokra és rentábilis árakra van szükség.

Feltehetően e lehetőségek kombinált megvalósítása hozhat eredményt. Végül arra a következtetésre is juthatunk, hogy nincsen piaci igény ennyi magyar gabonára. Mit termeljünk helyette? Ez még nehezebb kérdés!

• *Kézenfekvő ajánlat sokak részéről a kertészeti vertikum fejlesztése.* Ésszerű és jogos felvetés. Ökológiai adottságaink (öntözővíz bősége, kihasználatlan termálvizek) és a vidéki munkalehetőségek megőrzése, bővítése egyaránt e mellett szólnak. Az ÚMVP is kiemelt területként kezeli a kertészeti ágazatokat. A versenyképességet csakis a teljes termékpálya fejlesztésével lehetséges javítani, amihez főleg szervezettség, együttműködés szükséges! A gabonakérdést és a kertészeti vertikumot azonban dőreség szembeállítani! Nem „vagy-vagy" kérdés ez, hanem „is-is". Tudniillik Magyarországon a kertészeti kultúrák (szőlő, gyümölcs- és zöldségfélék stb.) még 300 ezer hektárt sem foglalnak el, míg a gabonaféléket 2,8-3,0 millió hektáron termelik!

• *Stratégiai kérdés, a rendszerváltás óta megélt (megszenvedett) élmény az*

agrárgazdaság makrogazdasági, társadalmi-gazdasági beágyazottsága. Súlyos tapasztalat, hogy az agrárgazdaság, az agráradottságok jobb kihasználása a rendszerváltást követően kikerült a politika, a társadalom érdeklődésének homlokteréből. „Van bőven élelmiszer!" Hogy ki termeli meg, ki forgalmazza, kinek ad munkahelyet, ki viszi haza a profitot? „Döntsön a piac!" Csakhogy – ez is tény, ez is tapasztalat – az európai piacon való helytálláshoz nem elegendő a vertikumon belül hatékonynak lenni! (Persze, ez sincs meg.) Bizonyítható, hogy a magyar agrárgazdaság versenyhátrányai jórészt a versenytársakénál mostohább makrogazdasági feltételekből adódnak. A környező EU-tagállamok agrárszereplői kisebb élőmunkaterhekkel, alacsonyabb adókkal, kedvezőbb hitelkamatokkal, mérsékeltebb hatósági díjakkal stb. gazdálkodhatnak. Ráadásul – ez is súlyos versenyhátrány! – a hazai agrárszereplők árbevételük fél százalékát a vagyonvédelem finanszírozására kénytelenek költeni. A jövő szempontjából nagy kérdés, hogy általában a termelő szektorok versenytársakhoz viszonyított és az agrárgazdaság speciális többletterheiből a magyar gazdaságpolitika, *a társadalom milyen távon, mit képes levenni!?*

• *Az előrelátással, az időben való felkészüléssel sokszor hadilábon álltunk*. Most pedig ismét előre szükséges gondolkodni. Jó lenne közös nevezőre jutni abban a kérdésben, hogy milyen Közös Agrárpolitika szolgálná leginkább a magyar agrárgazdaságot 2013 után. A KAP időközi felülvizsgálata (*Health Check*) után ez a soros feladat. A tagállamok adottságai, érdekei, így elképzelései is rendkívüli mértékben szórnak: a jelenlegi *status quo* fenntartásától egyenesen a KAP megszüntetéséig! A hazai vélemények is meglehetősen széttartanak. Vannak, akik a versenyképesség erősítését, mások a vidékfejlesztés előtérbe állítását szinte „szektaszerűen" vallják. Egyelőre kevés a racionális érv. Annyi bizonyos, hogy a hazai agrárgazdaság strukturális átalakulási folyamata még nem fejeződött be, tehát ehhez, és főleg a piaci helytálláshoz még tetemes közösségi forrásokra van szükség. Elvileg talán abban is egyetértés van, hogy jelentős források kellenek még a közjavak előállításához, a környezet megőrzéséhez, az élelmiszer-biztonság további szilárdításához, a biodiverzitás megmentéséhez. Ezen túlmenően azonban olyan konkrét vidékfejlesztési javaslatok kellenek, amelyek garantálják, hogy a felhasznált közösségi (és nemzeti) források érezhetően kedvező hatásokat váltanak ki a vidéki foglalkoztatásban és a hazai lakosság életminőségében. Az sem árt, ha többletjövedelmek keletkezését generálják.

• *Végül szükséges szót ejteni olyan kérdésről, olyan tapasztalatról, amely mélyen megosztja a magyar agrártársadalmat*. A vita általában birtokpolitikai kérdés képében robban ki. Valójában az agrárfejlődés lehetséges alternatíváját, a világgazdasági tendenciák lényegét érintik. Az erről vallott „hit" két magyar agrárvilágot teremt. Az egyik érzelmileg szimpatikus: térjünk vissza a tradíciókhoz, folytassunk a jelenleginél sokszínűbb, környezetkímélőbb, emberibb, egészségesebb gazdálkodást. A másik racionálisabb: növelni kell a hatékonyságot, a szervezettséget, a koncentrációt. Vegyük fel a „kesztyűt", ahol lehet, nyerjünk. Kevesebb embernek nagyobb szeletet a tortából! Az első törekvés vonzó, nemes, de korlátozottan életképes. A második irányzat racionális és reális, bár minden fennköltséget nélkülöz.

Sajnos – és ez az utolsó tapasztalat – a világpiaci, de még az európai folyamatokat sem a magyar agrárgazdaság uralja, hanem alkalmazkodni kell! A „fegyvernemet" nem mi választjuk.

Szerencsére nem is szükséges választani. Így az előbbi két út egymás mellett is haladhat: akik a gyilkos versenyben kül-

földi piacokra, nagy tételben termelnek, akik itthon vívják gazdasági harcukat a multinacionális cégóriásokkal, azoknak erősnek, szervezettnek és versenyképesnek kell lenniük! Akik országosan, regionálisan vagy egy-egy kistérségben – szintén összefogva, jól szervezetten – fogyasztókat nyernek meg a különleges és/vagy hagyományos, nem tömegesen előállított élelmiszereknek, akik az emberek „takarmányozása" helyett más életminőséget is képesek kínálni (persze elfogadható áron!), azok a kíméletlen hatékonysági szempontok mellett más értékeket is követhetnek. Remélhető, hogy ez az utóbbi út – az életszínvonal várható emelkedésével – egyre szélesebbre tárul. A párhuzamos lét és fejlődés lehetősége adott: a mezőgazdasági terület mintegy felét az egyéni gazdaságok, a másik felét pedig a társas gazdaságok használják (noha, ez nem teljesen szinonimája a „kicsinek" és a „nagynak").

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

(1) Udovecz G. (2008a): Alkalmazkodási kényszerben a magyar mezőgazdaság. Gazdálkodás, 2008. 1. sz. 4-12 pp. – (2) Udovecz G. (2008b): Alkalmazkodási kényszer az „élelem-energia-környezet" összefüggésrendszerben. Az MTA Agrártudományok Osztálya 2008. október 29-i ülésén elhangzott előadás írott változata, Magyar Tudomány (megjelenés alatt) – (3) Udovecz G. (szerk.) – Popp J. (szerk.) – Potori N. (szerk.) (2007): Alkalmazkodási kényszerben a magyar mezőgazdaság – folytatódó lemaradás vagy felzárkózás? Agrárgazdasági tanulmányok 2007. 7. sz., Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest